

Розділ 1. Становище дітей в Україні: соціально-демографічний вимір

1.1. Демографічні та соціально-демографічні характеристики дітей

Діти – це майбутнє нашої країни, тому питання щодо їх чисельності, здоров'я, освіти є в центрі уваги держави і суспільства. Специфіка перебігу соціально-економічних і демографічних процесів в Україні на початку ХХІ сторіччя призвела до зменшення чисельності дітей та підлітків віком 0–17 років, хоча його темпи поступово уповільнювались. Цей процес спостерігався до 2017 р., хоча і був перерваний внаслідок анексії Криму (чисельність дітей скоротилась за 2014 р. одразу на 395 тис.). Однак, якщо у 2015–2016 рр. чисельність дітей стабілізувалась і навіть зросла, то упродовж 2017–2019 рр. вона скорочувалась (табл. 1.1.1, рис. 1.1.1).

Таблиця 1.1.1

Зміна чисельності дітей віком 0–17 років, Україна, 2000–2019 рр.

Роки	Чисельність дітей віком 0–17 років станом на 1 січня поточного року, тис. осіб	Зменшення/збільшення чисельності дітей, осіб	Роки	Чисельність дітей віком 0–17 років станом на 1 січня поточного року, тис. осіб	Зменшення/збільшення чисельності дітей, осіб
2000	11116,0	-375300	2010	8081,1	-77845
2001	10740,7	-433707	2011	8003,3	-31643
2002	10307,0	-428346	2012	7971,6	18753
2003	9878,6	-375315	2013	7990,4	19475
2004	9503,3	-374137	2014	8009,9	-395162
2005	9129,2	-327209	2015*	7614,7	-698
2006	8802,0	-265903	2016*	7614,0	1600
2007	8536,1	-210379	2017*	7615,6	-6309
2008	8325,7	-139410	2018*	7609,3	-29594
2009	8186,3	-105151	2019*	7579,7	-45773

Примітка: 2015–2020 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Станом на 01.01.2019 чисельність дітей віком до 18 років в Україні становила 7 579 703 осіб, що складало 18,1% від загальної чисельності населення країни (за даними Державної служби статистики України, без урахування тимчасово окупованої території, у тому числі АР Крим і м. Севастополя), у тому числі 3 903 148 хлопчиків (або 51,5% дитячого населення) та 3 676 555 дівчат (або 48,5% дитячого населення). З них 5 030 949 (66,4%) дітей проживало у містах, 2 548 754 (33,6%) – у сільській місцевості.

Питома вага дітей у загальній чисельності населення майже не змінювалась у 2016–2019 рр. і залишалась у межах 18,0–18,1% (рис. 1.1.2), хоча й спостерігалось певне зростання частки дітей упродовж 2012–2019 рр. – з 17,5% до 18,1%.

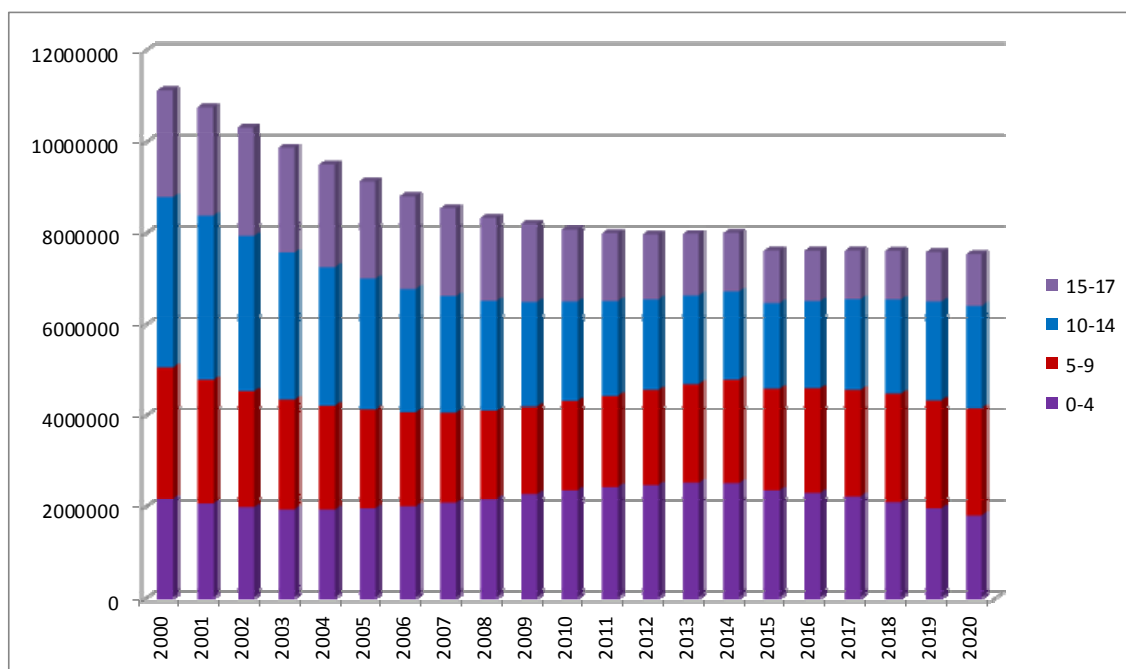

Рис. 1.1.1. Чисельність дітей віком 0–17 років за основними віковими групами, Україна, станом на 1 січня 2000–2020 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2015–2020 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

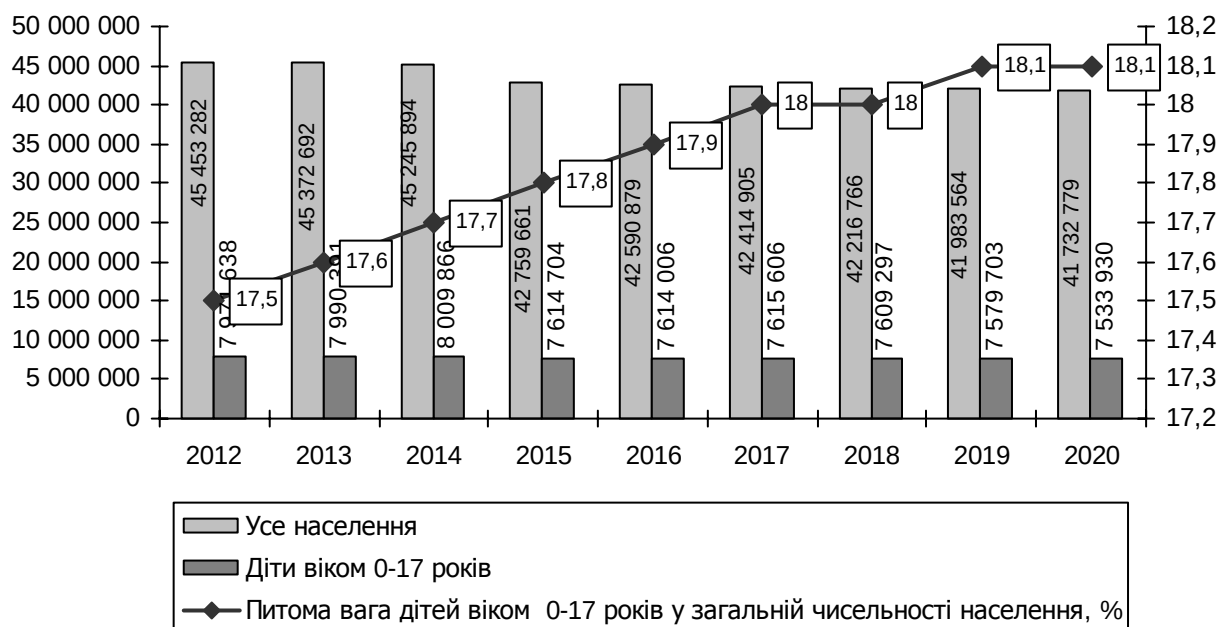

Рис. 1.1.2. Загальна чисельність населення та чисельність дітей віком до 18 років, Україна, станом на 1 січня 2015–2020 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2015–2020 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Упродовж 2019 р. чисельність дітей в Україні зменшилась на 45773 осіб за рахунок зменшення чисельності дітей 0–6 років, хоча чисельність старших дітей (за винятком 9-річних і 14-річних) дещо зросла (рис. 1.1.3).

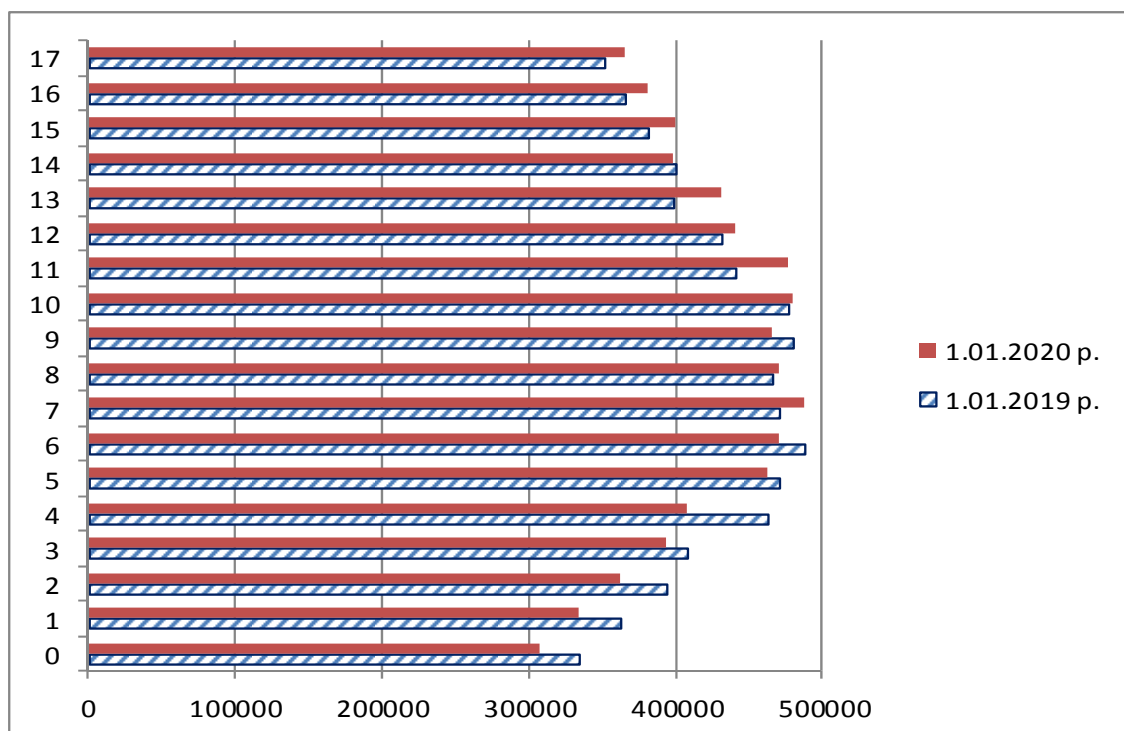

Рис. 1.1.3. Чисельність дітей і підлітків за однорічними віковими групами, Україна, станом на початок 2019 та 2020 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

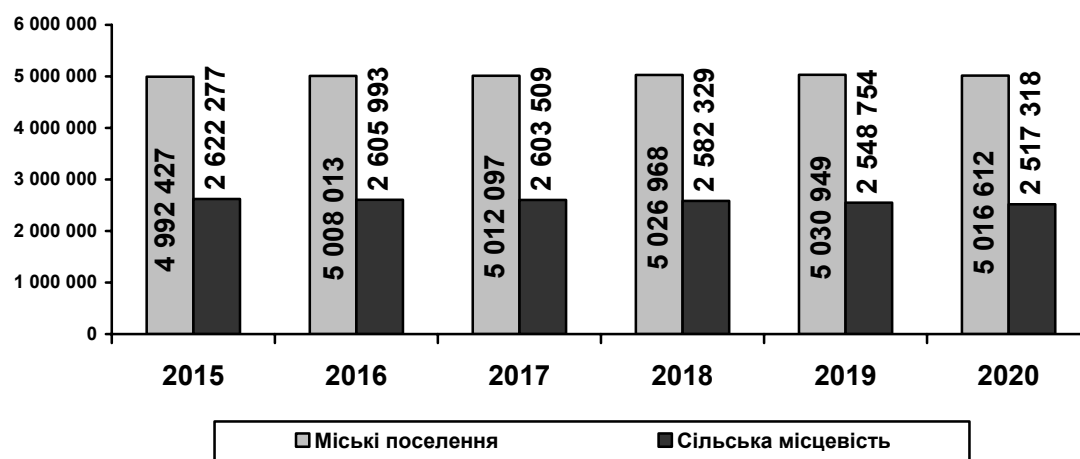

Рис. 1.1.4. Чисельність дітей 0–17 років у міських поселеннях і сільській місцевості, Україна, станом на 1 січня 2015–2020 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Більшість дітей в Україні (66,4%) проживає у містах. Чисельність дітей у сільській місцевості скорочувалась всі роки Незалежності, що обумовлено старою віковою структурою сільського населення, меншою, порівняно з містами, чисельністю населення активного дітородного віку. Щодо дітей у містах України, то упродовж 2015–2018 рр. їхня чисельність зростала, однак у 2019 р. скоротилась

на 14337 осіб (з 5030,9 тис. станом на 01.01.2019 до 5016,6 станом на 01.01.2020) (рис. 1.1.4).

Народжуваність. Чисельність населення та його вікова структура, у тому числі чисельність дітей, є результатом дії комплексу демографічних процесів (народжуваності, смертності, міграції) та їхнім узагальненим відображенням. Однак при формуванні контингенту дітей найбільш суттєвим є вплив народжуваності.

Найважливішою тенденцією щодо народжуваності в Україні в останні роки є суттєве її зменшення. У 2019 р. народилося 308,8 тис. дітей, що на 27,1 тис. осіб (або на 8,1%) менше, ніж у попередньому 2018 р. Це також значно менше за кількість живонароджених на початку поточного тисячоліття (навіть без врахування живонароджених в АР Крим і м. Севастополь) (рис. 1.1.5). За період 2012–2019 рр. в Україні (тобто після досягнення у 2012 р. найвищого рівня живонароджуваності в країні у новому тисячолітті) кількість народжених знизилася у 1,6 раза (або на 37,2%) (без врахування АР Крим і м. Севастополь). Загальний коефіцієнт народжуваності в Україні у 2019 р. становив 8,1‰¹, при чому у міських поселеннях – 7,9‰, а у сільській місцевості – 8,5‰ (дані Державної служби статистики України, відносні показники розраховано без урахування відповідних даних по Донецькій та Луганській областях).

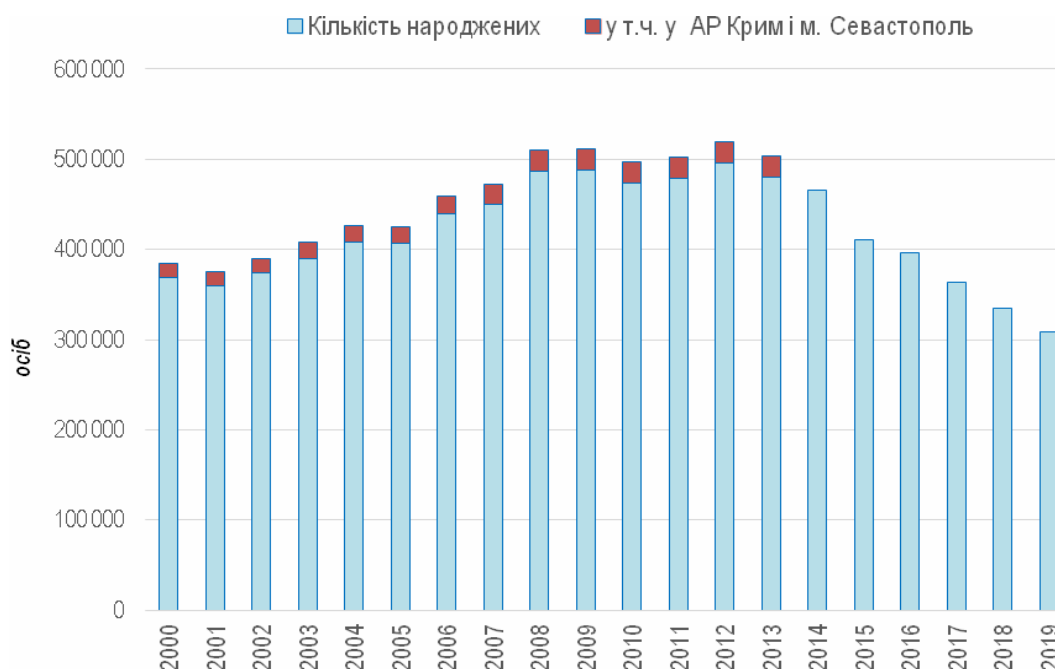

Рис. 1.1.5. Кількість живонароджених, Україна, 2000–2019 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Серед народжених у 2019 р. було 159,8 тис. хлопчиків і 149,0 тис. дівчаток. На 100 живонароджених дівчаток припадало 107 хлопчиків. У 2019 р. було

¹ Тут і далі дані вказані в проміле, тобто одна тисячна частина якої-небудь величини, інакше – десята частина відсотка (процента).

zareestrovano 4170 bagotoplidnih pologiv, u tomu chisli 4135 dvijnnyami i 35 trijnnyami.

U mis'kikh poselenнях narodilosja 202,6 tis. ditej (abo 65,6% usiei suкупності живонароджених), a u sil's'kij miсцевosti 106,2 tis. ditej (vidповiдно 34,4% usix живонароджених).

Za danimi Derzavnoj sluzhbi statistiki Ukraїni, u 2019 r. сумарний показник народжуваностi становив 1,23 дитини у розрахунку на 1 жінку (без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя, та даних по Донецькій та Луганській областях), тоді як у 2018 р. цей показник досягав 1,30 дитини у розрахунку на 1 жінку, а у 2012 р. – 1,53 дитини. Інтенсивність народжуваностi у жінок сільської місцевостi перевищує відповідний показник у міських поселеннях: відповідно 1,34 і 1,16 дитини на 1 жінку (рис. 1.1.6). Як у містах, так і в селах України інтенсивність народжуваностi є значно нижчою за ту, що необхідна для простого відтворення населення.

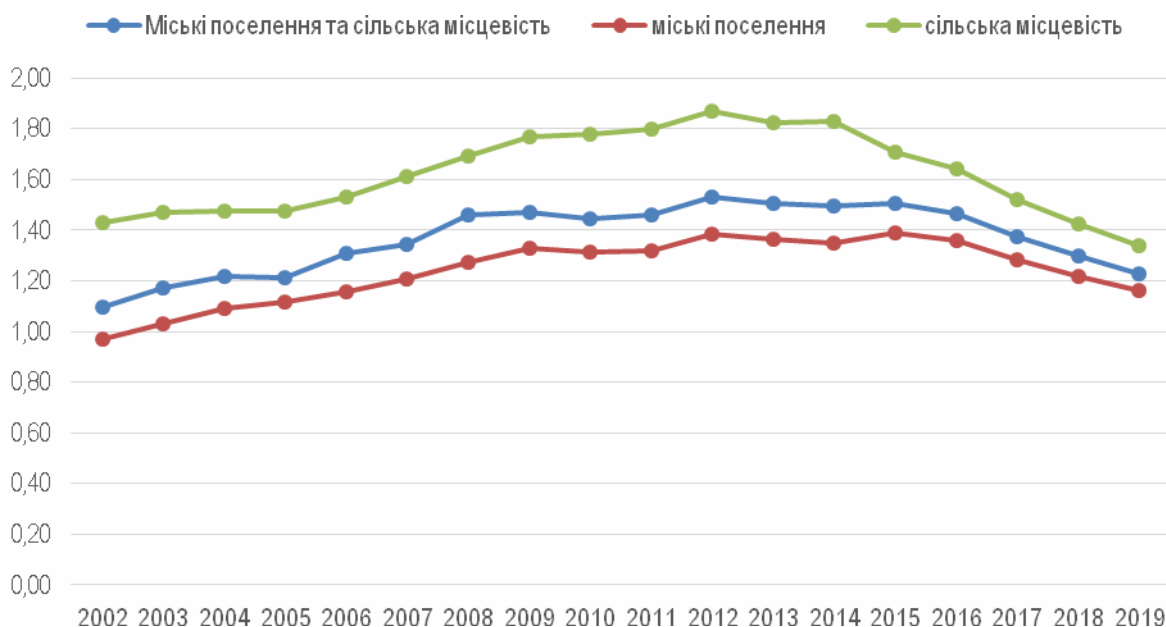

Рис. 1.1.6. Сумарний показник народжуваності, Україна, 2002–2019 рр., дітей на одну жінку

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

В Україні продовжується трансформація народжуваності у бік старіння материнства. Ще у першому п'ятиріччі нового тисячоліття частка дітей, народжених у жінок середнього і старшого репродуктивного віку (тобто у віці 35 років і старше) була близько 5,5%. У 2012 р. цей показник перетнув межу 10%, а у 2019 р. становив 15,7%. Внесок жінок у віці 35 років і старше у сумарний показник народжуваності у 2019 р. досягав 13,0% і був у 1,3 раза вищий, ніж у 2012 р., та вдвічі вищий, ніж у 2005 р. А от внесок у сумарну народжуваність жінок у віці до 25 років суттєво знижувався. Якщо ще у 2005 р. кожне друге

народження було у 15–24-річних жінок, у 2012 р. – 35,5% народжень припадало на молодих жінок цієї вікової групи, то у 2018 р. цей показник становив 27,1%.

У 2019 р. продовжилося зменшення інтенсивності народжуваності у наймолодшій дітородній групі жінок (до 20 років). За даними Державної служби статистики України, коефіцієнт народжуваності в цій групі у 2019 р. становив 16,9‰, тоді як ще у 2018 р. він досягав 19,7‰, а у 2015 р. – 27,3‰. Упродовж 2016–2019 рр. найактивнішими щодо дітонародження були 25–29-річні жінки, проте у сільській місцевості, як і в попередні роки, лідерами залишалися 20–24-річні жінки. Міські жінки старше 30 років народжують частіше, ніж їхні однолітки у сільській місцевості (табл. 1.1.2).

Таблиця 1.1.2

**Вікові коефіцієнти народжуваності,
Україна, 2015–2019 рр., на 1000 жінок відповідного віку**

	15–49	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
Міські поселення та сільська місцевість								
2015	44,2	27,3	92,3	91,8	58,8	27,3	5,6	0,4
2016	42,7	25,3	87,8	90,1	58,7	27,3	5,8	0,5
2017	39,6	22,4	79,5	84,8	56,3	26,7	5,9	0,7
2018	36,9	19,7	73,3	80,3	54,3	26,4	6,1	0,7
2019	34,3	16,9	68,1	76,5	52,4	25,3	5,9	0,8
Міські поселення								
2015	41,6	18,1	77,6	91,7	58,4	28,1	6,0	0,5
2016	40,3	17,2	72,8	90,8	58,8	28,3	6,1	0,6
2017	37,5	15,4	65,4	85,4	56,9	27,8	6,3	0,9
2018	35,1	13,4	59,5	80,8	55,7	27,4	6,7	0,9
2019	32,5	11,1	55,9	76,5	54,5	26,0	6,4	1,0
Сільська місцевість								
2015	49,7	42,5	117,8	92,1	59,9	25,3	5,0	0,2
2016	47,5	38,5	113,3	88,9	58,4	24,8	5,1	0,3
2017	43,8	33,8	103,6	83,9	54,7	24,2	5,0	0,2
2018	40,7	30,2	96,9	79,5	50,7	23,7	4,9	0,3
2019	37,9	27,1	88,5	76,6	47,6	23,5	4,8	0,3

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітка: 2015–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У 2019 р. частка первістків у структурі новонароджених за черговістю народження становила 45,4%, частка дітей другої черговості народження була на рівні 36,3%, третьої черговості – 10,7%, четвертої і наступних – 6,2%, дітей, порядок народження яких невідомий – 1,4%. Частка первістків у міських поселеннях, як правило, суттєво перевищує аналогічну частку у сільській місцевості: показники становили відповідно 47,3% і 41,6%. Останніми роками у містах відбувалося підвищення питомої ваги дітей другої черговості народження, тоді як у селах цей показник майже не змінювався, натомість зростали частки дітей четвертої, п'ятої і наступних черговостей народження.

У 2019 р., порівняно з 2018 р., майже не змінилася частка народжених у матерів, які не перебувають в офіційному шлюбі: 20,5% усієї сукупності

народжених. У міських поселеннях цей показник був дещо нижчим, ніж у сільській місцевості (відповідно 19,5% і 22,5%).

Тривале зменшення народжуваності та надзвичайно низький її рівень створюють суттєву небезпеку для подальшого розвитку України.

Дитяча смертність. Найважливішим аспектом забезпечення цивілізаційного поступу країни є життєзбереження і, зокрема, захист права на життя вже народжених дітей. Найчутливішими до різноманітних ризиків втрати здоров'я й навіть смерті з-поміж дітей є наймолодші малюки, саме смертність немовлят є загально визнаним індикатором соціального благополуччя. В Україні тенденція скорочення зниження смертності немовлят набула неухильного характеру з 2008 р.² Поступове скорочення тривало до 2014 р. включно, після чого в динаміці показника фіксувалися певні різноспрямовані коливання та при цьому загальне його зниження у наступні роки вже йшло повільними темпами³. Зрештою рівень смертності немовлят у 2019 р. становив 7 померлих на 1000 народжених живими і, порівняно з 2018 р., залишився незмінним (рис. 1.1.7).

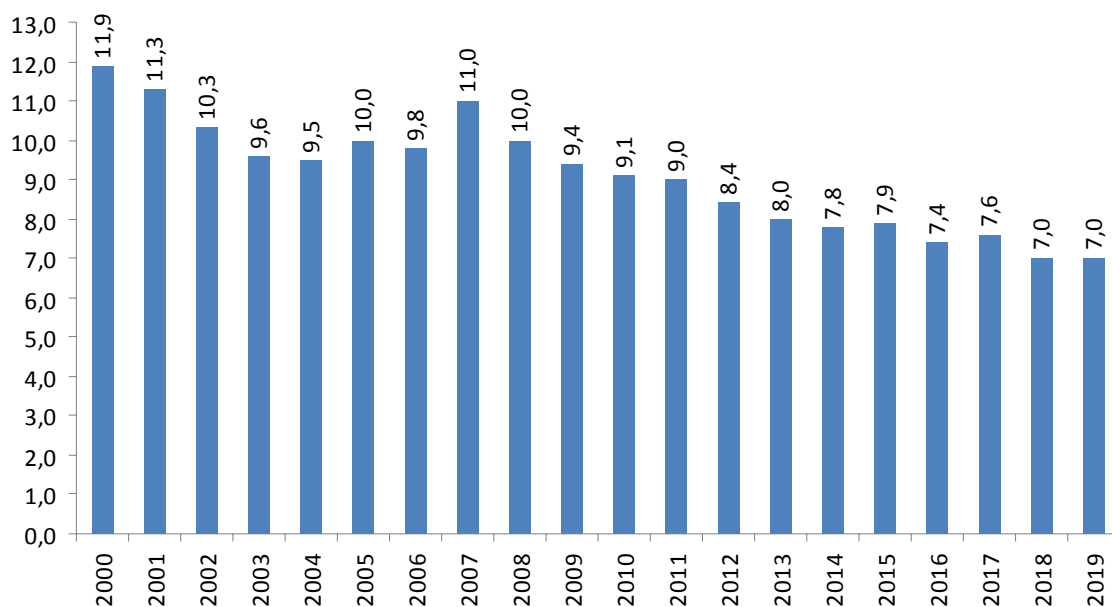

Рис. 1.1.7. Смертність немовлят, Україна, 2000–2019 рр., на 1000 народжених живими

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Дотепер смертність немовлят в Україні в рази перевищує її рівень не лише в найбільш розвинутих країнах, але й сусідніх країнах-членах ЄС із центральної та

² У 2007 р. Україна запровадила міжнародну систему обліку і статистики в частині визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості і порядку реєстрації живонароджених й мертвонароджених, що зумовило короткотривале підвищення показників дитячої смертності.

³ Причому слід, очевидно, враховувати, що ці дані за останні 6 років без даних частини Донецької та Луганської областей є неповними, адже саме Донеччина свого часу була одним із «лідерів» у рейтингу регіонів з найвищим рівнем смертності дітей до 1 року.

східної Європи (ледве не втричі перевищує рівень у Чехії, майже вдвічі – показники Польщі та більш ніж вдвічі – Угорщини).

Основною причиною смерті немовлят в Україні є стани, що виникають у перинатальний період, на другому місці традиційно знаходяться вроджені аномалії та спадкова патологія, наступні позиції посідають відповідно зовнішні причини смерті та хвороби органів дихання. Становище зі життєзабезпеченням немовлят в країні не може бути визнано благополучним, доки доволі значною є смертність, переважно зумовлена екзогенними причинами (зовнішні причини, хвороби органів дихання). У цьому контексті особливе занепокоєння викликає смертність від зовнішніх причин, тобто від причин, які можуть бути усунені за умови якісного догляду та піклування в сім'ї, що, втім, стосується не лише немовлят, а й усіх дітей віком до 5 років.

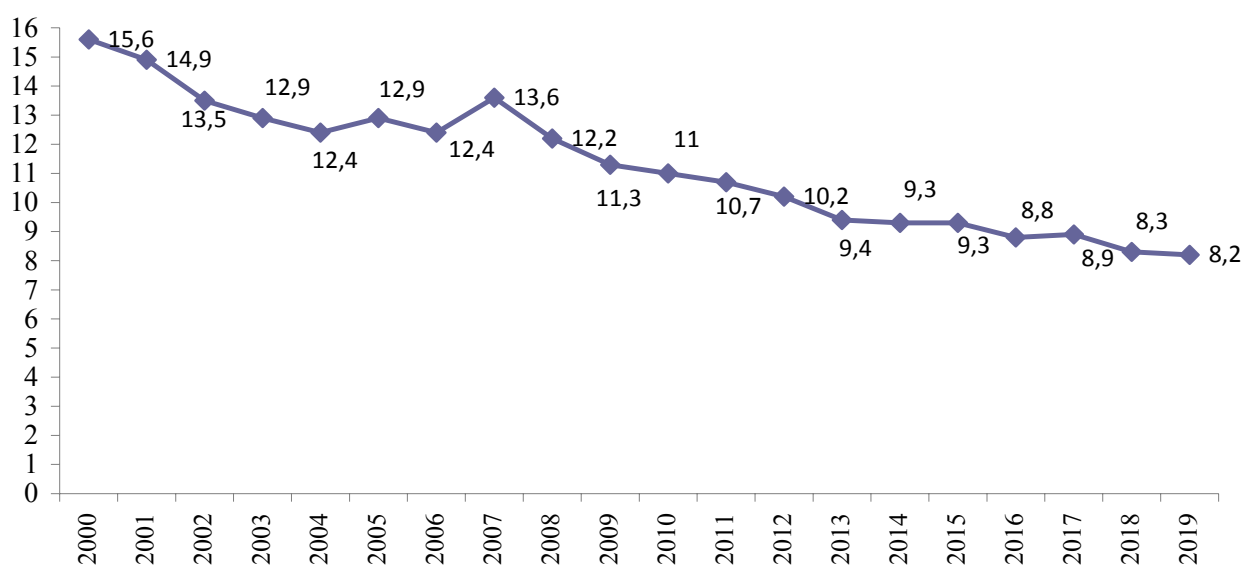

Рис. 1.1.8. Смертність дітей віком до 5 років, Україна, 2000–2019 рр., ‰

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Загальна динаміка дитячої смертності в Україні відображена на рис. 1.1.8. і фіксує деякі позитивні зміни й у 2019 р. Однак більш детальний аналіз показує, що торкнулись вони лише міського населення (зниження показника дитячої смертності з 7,8 до 7,4‰), натомість у селах ймовірність померти для дитини від народження до 5 років навіть дещо підвищилась (з 9,5 до 9,8‰). Порівняльний аналіз структури причин смерті дітей віком до 5 років (в тому числі й за типом поселення) засвідчує наявність істотних резервів зниження втрат життів дітей від екзогенних причин (насамперед, нещасних випадків, отруєнь та травм).

У межах вікового інтервалу між 5 та 15 роками ситуація з рівнем дитячої смертності є більш благополучною, ніж в інших вікових групах дітей (рис. 1.1.9).

Провідну роль в структурі смертності у даному віковому інтервалі відіграють неприродні смерті від зовнішніх причин, при цьому хлопчики гинуть

від них у рази частіше, ніж дівчатка, особливо – у підлітковому віці. Вагому роль серед інших причин смерті дітей віком від 5 до 15 років в Україні відіграють хвороби нервової системи, а також вроджені вади розвитку. Умови дожиття дітей від 5 років до повноліття в містах України залишаються кращими, аніж у сільській місцевості.

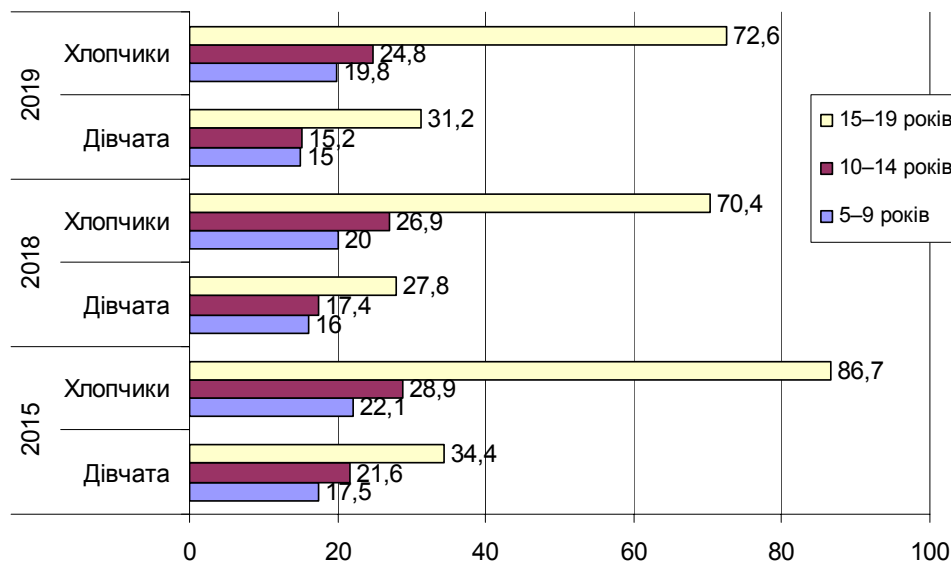

Рис. 1.1.9. Смертність дітей віком 5–9, 10–14 та 15–19 років за статтю, Україна, 2015–2019 рр., на 100 тис. осіб відповідного віку

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Резервом зниження рівня смертності дітей та підлітків старше 5 років є дотримання правил безпечної поведінки (на водоймах, на дорогах, у побуті тощо), профілактика самогубств серед підлітків тощо.

1.2. Охорона здоров'я та формування здорового способу життя дітей

Стан здоров'я дітей. Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю громадян будь-якого віку є однією із «Глобальних цілей сталого розвитку 2030», визначених Організацією Об'єднаних Націй. Збереження та зміцнення здоров'я дітей є стратегічно важливим та першочерговим завданням України в галузі охорони здоров'я. Здоров'я дітей є ресурсом майбутнього розвитку держави, її трудового та інтелектуального потенціалу.

В останні десятиріччя зберігається тривожна тенденція щодо зменшення кількості здорових дітей в Україні, що відбувається на тлі зменшення чисельності дитячого населення.

Передусім на формування здоров'я дитини з моменту її зачаття впливає здоров'я матері. Також вкрай важливим для здоров'я дитини та її розвитку є грудне вигодовування. Так, за даними Центру медичної статистики Міністерства